

ЗАМАХШАРИЙНИНГ “НАВОБИГ АЛ-КАЛИМ” АСАРИ ВА УНИНГ
ТУЗУЛИШ ПРИНЦИПЛАРИ

Турсунов Абдулатиф

Тошкент давлат шарқишунослик университети магистранти

Аннотация: Ушбу мақолада Маҳмуд Замахшарийнинг “Навобиг ал-калим” рисоласи, унинг тузулиш принциплари, қўлёзма нусхалари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: манбашунослик таҳлили, адабиётшунослик, сажъ жанри, одоб ахлоққа тарғиб қилувчи ҳикматлар.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7216450>

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЗАМАХАРИ "НАВАБИГ' АЛ-КАЛИМ" И ПРИНЦИПЫ
ЕЕ СОСТАВЛЕНИЯ

Турсунов Абдулатиф

магистрант Ташкентского государственного университета востоковедения

Аннотация: В статье рассказывается о трактате Махмуда Замахшари «Навабиг' ал-калим», принципах его композиции, рукописных копиях.

Ключевые слова: источниковедческий анализ, литературоведение, культовый жанр, пословицы, пропагандирующие нравственность.

ZAMAXHARI'S WORK "NAWABIG' AL-KALIM" AND ITS COMPOSITION
PRINCIPLES

Tursunov Abdulatif

Student of Tashkent State University of Oriental Studies

Abstract: This article talks about Mahmoud Zamakhshari's treatise "Nawabig' al-kalim", its composition principles, manuscript copies.

Key words: analysis of source studies, literary studies, genre of worship, proverbs promoting morality.

КИРИШ

Аллома Маҳмуд Замахшарий ўзининг илмий салоҳияти, асарлари билан маънавиятимиз тарихидан муносиб ўрин олган пешқадам олимлардан бири ҳисобланади. Мустақиллигимиз даврида ўтмиш маънавий меросимиз дурдоналарини ўрганишга катта имкониятлар яратилганлиги Маҳмуд Замахшарий илмий мероси устида кенг таҳлилий изланишлар олиб боришга туртки бўлди. Жумладан, яқин вақтларга қадар

алломанинг элликка яқин асарлар ёзганлиги ҳақидаги маълумотга эга эдик. Бугунга келиб эса, унинг қаламига олтмиш олтита асар мансублиги, улардан қирқтаси аниқланган ва жаҳон қўлёзма фондларида сақланаётганлиги маълум.

Маҳмуд Замахшарий қуръоншунослик, фикҳ, адабиётшунослик, луғатшунослик, дидактика, география, аруз, мантиқ ва шеърят каби қатор фанларга бағишланган асарлар яратган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Замахшарийнинг чуқур билими ва нодир асарлари унинг ҳаётлик чоғидаёқ дунё олимлари томонидан эътироф этилган. Юксак ҳурмат ва эҳтиром билан унга “Устозуд дуня” (Бутун дунёнинг устози), “Устозул араб вал-ажам” (Араблар ва араб бўлмаганларнинг устози), “Фахру Хоразм” (Хоразм фаҳри), “Қаъбатул удабо” (Адиблар Қаъбаси), “Жоруллоҳ” (Аллоҳнинг қўшнис) каби юксак унвонлар берилган.

Маҳмуд Замахшарийнинг ички дунёси, ахлоқий қарашлари унинг “Атвоқ аз-заҳаб фил-мавоъиз вал-хутаб” (Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари), “Навобиг ал-калим” (Нозик иборалар) “Мақомот” (Мақомотлар), “Рабийъ ал-аброр ва нусус ал-ахбор” (Такводдорлар баҳори ва хабарлар баёни) каби қатор йирик асарларида ўз аксини топган. Алломанинг бу асарлари яратилган давриданок олимларнинг диққат эътиборини тортган ва уларга бағишланган кўплаб шарҳлар яратилган. Жумладан, “Атвоқ аз-заҳаб” асарига Шарафиддин Исфажоний XIII асрда шарҳ ёзиб, уни “Атвоқ аз-заҳаб” (Олтин ликобчалар) деб атади. Унинг муқаддимасида олим Замахшарийнинг юқоридаги асарини ўқиб чиққани ва ғоятда таъсирланиб, унга ўхшаш асар ёзишга киришганини айтади. “Навобиг ал-калим” асари Замахшарийнинг қаламига мунсуб экани борасида тадқиқотчилар ўртасида ҳеч қандай шубҳа йўқ. Чунки Замахшарийнинг биографиясини ёритган олимлар ушбу асар айнан унинг қаламига мунсуб эканини таъкидлашган. қолаверса, Замахшарийнинг ўзи ҳам кўплаб бошқа асарларида “Навобиг ал-калим” номини зикр қилиб ўтган. Жумладан, у ўзининг шоҳ асари “Ал-Кашшоф ан ҳақоик ит-танзийл ва уйун илгақовийл фи вужуҳ ит-таъвийл” (“Қуръон ҳақиқатлари ва уни шарҳлаш орқали сўзлар кўзларини очиш”) номли тафсирида икки марта, “Рабииул аброр” асарида ўн тўққиз марта, “Мақомот”га ёзган ҳошиясида беш марта, “Асасул болоға” асарида эса икки марта “Навобиг ал-калим” номини тилга олган.

Лекин кўплаб қўлёзма нусхаларда ҳамда тарих, тазкира, табақот китобларида “Навобиг ал-калим” асарининг номи турлича келтирилганини гувоҳи бўлиш мумкин. Тадқиқотчи доктор Ҳамза Бакрийнинг фикрича асар номи асосан тўртта ўзаро бир-бирига яқин кўринишда юритилгани кузатилади:

1. (نوابغ الكلم) “Навобиг ал-калим”. Абдулқодир Бағдодий ўзининг “Хизонатул адаб”¹ китобида ва Ҳожи Халифа “Кашфуз зунун”² асарида ушбу ном билан келтириб ўтган.

¹ Қаранг: Абдулқодир ибн Умар ал-Бағдодий. Хизанатул адаб ва луббу лубабу лисанул араб. Қоҳира: Мактабатул Хонажи. 6-жуз. –Б.462.

² Қаранг: Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллоҳ Румий. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал-фунун. Байрут: Дору ихё ат-турос ал-арабий. 1951 й. 2-жуз. –Б. 1986.

2. (الكلم النوابيع) “Ал-калимун навобиғ”. Салоҳ Сафадий, Ёкут Ҳимавий, Суютий, Тошқуброзода, Мақаррийлар ўзларининг асарларида шундай номлашган.

3. (النوابيع) “Ан-Навобиғ”. Хаюкий ўзининг шарҳини шу исмга мувофиқ тарзда (السوابيع في شرح النوابيع) “Ас-Савабиғ фи шарҳин навобиғ” деб номлаган. Шунингдек, Аллома Тафтазоний ҳам ўзининг шарҳини (النعم السوابيع في شرح النوابيع) – “Ан-Ниям ас-савабиғ фи шарҳи Ан-Навобиғ” деб номлаган. У ўзининг ушбу шарҳининг муқаддимасида ҳам рисола номини “Ан-Навобиғ” деб атаб, жумладан у шундай деган:

"فان النجيب القاضي لما استظهر عندي من المقدمة الأدبية نبذا ومال خاطره الى أن يحفظ كتاب النوابيع حفظاً"

“Ан-Нажиб Ал-Қазавий³ менга адабий муқаддимадан бир қисмини таълим олганида ва кейинчалик “Навобиғ”ни ёдлашга фикри мойил бўлганида (ушбу шарҳни ёздим)”⁴.

4. (المئة النوابيع) “Ал-мия ан-навбиғ”. Ибнул Ҳанбалий ўзининг “саҳмул алҳоз” китобида шундай номлаган.

Ушбу номлардан биринчи ва иккинчиси жуда машҳур. Хусусан биринчи номни Замахшарийнинг ўзи ҳам асарларида келтириб ўтган. Учинчи номга келсак, биринчи ёки иккинчи номнинг қисқартмаси дейиш мумкин. Чунки кўплаб китобларнинг, хусусан ўша китоб талабалар ва мударрислар орасида машҳур бўлса, унинг номини қисқартириб номлаш урф бўлган.

Асар номидаги ушбу турличалик мавжуд эканига таниқли олим, тарих фанлари доктори, профессор Убайдулла Уватов ҳам қисқача тўхталиб ўтганлар. Олим “Навобиғул калим”нинг ўзбекча таржимаси ҳисобланган “Нозик иборалар” рисоласининг муқаддимасида Замахшарийнинг ёзган асарларини санаб ўтиб, жумладан: “Навобиғ ул-калим. Замахшарий Маккада яшаган пайтида ёзилган бу асари “Ал-Калим ан-навобиғ” деб ҳам юритилади” деган⁵.

Ибнул Ҳанбалий асарни “Ал-мия ан-навбиғ”деб атаганига келсак, унинг номидан гўё “Навобиғул калим”даги ҳикматлар сони юзта экани тушунилади. Лекин бу ҳақиқатдан йироқдир. Чунки “Навобиғ”даги ҳикматлар сони уч юздан биров камроқдир. Қолаверса, бошқа бирор манбада Ибнул Ҳанбалийнинг фикрни қўлланмагани ҳам, ушбу ном билан аташ хато экани эҳтимолини оширади.

Ушбу асарни Замахшарий айнан ким учун ва қайси пайтда ёзгани ҳақида очик тўхталиб ўтмаган. Лекин машҳур адиб Абдулқодир Бағдодий “Навобиғ”нинг ёзилиши “Мақомот”дан кейин бўлган. У жумладан шундай деган:

"ثم صنع الزمخشري المقامات المنسوبة اليه ... وصنع في إثرها نوابيع الكلم"

³ Қалқашандий ўзининг “Субҳул аъша” номли китоби (6-жуз, 23-бет)да айтишича: “(القاضي) – Қозавий бу қалам эгаларига нисбатан ишлатиладиган лақаб ҳисобланган. Аслида ушбу сўзни келиб чиқиши “Қози” сўзига бориб тақалади. Маълумки, қозилар шаръий маҳкамалардаги энг юқори ловозим эгаси бўлган. Лекин вақт ўтиши билан қаламқаш, илми кишиларга нисбатан ҳам “қозавий” шаклида ишлатиш урфга айланган”.

⁴ Қаранг: Саъдуддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний. Ан-Ниям ас-савабиғ фи шарҳи Ан-Навобиғ. Истанбул: Дорул лубоб. Биринчи нашр. 2018 й. –Б. 100.

⁵ Уватов у. Нозик иборалар. – Т.: Камалак. 1992. Уватов.У. Маҳмуд Замахшарий . – Т.: Абдулла Қодирий . 1995. –Б. 27.

“Замахшарий ўзига нисбат бериладиган “Ал-Мақомот”ни ёзди. ... ундан кейинок “Навобиғ ал-калим”ни ёзди”⁶.

Доктор Аҳмад Ал-Хуфий тадқиқотларига кўра Замахшарийнинг “Мақомот” асарини хижрий 512 йили ёзган⁷.

Тадқиқотчи доктор Ҳамза Бакрийга кўра “Навобиғул калим” ёзилиши анча кечроқ, хижрий 530 йиллар атрофида эканини тахмин қилади. Унинг фикрича, асар муаллифнинг “Кашшоф”, “Рабиул аброр”, “Асасул балоға” китобларидан кейин ёзилган. Чунки ушбу асарларда ҳам “Навобиғ”да келтирилган кўплаб ҳикматлар сажъ услубида зикр қилинган бўлсада, уни “Навобиғ”га нисбат бермаган. Бундан “Навобиғ”даги ҳикматлар мазкур асарлардаги ҳикматлардан саралаб олинган бўлиши мукин деган эҳтимолни пайдо қилади. Қолаверса, Замахшарий “Навобиғул калим”нинг 267-рақамли ҳикматида Мисрдаги Убайдийлар сулоласидан бўлган бир амирни ишора тарзда танқид қилиб ўтади. Ушбу амир Ал-Ҳофиз лидиниллаҳ (467-544 х.й.) бўлиб, амирлик тахтига хижрий 524 йилда ўтиради. У ўз даврида жуда қонхўр ва золим подшоҳлардан ҳисоблангани сабабли Замахшарий уни қоралаб ўтган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

“Навобиғ ал-калим” асари тузулиши жиҳатдан насрий, сажъ услубида ёзилган одоб-ахлоққа оид ҳикматларидан иборатдир. Тадқиқотчи доктор Ҳамза Бакрийнинг фикрича ушбу ҳикматлар Замахшарийнинг ўзи тузган ҳикматлар бўлиб, ўзидан аввалги бирор манбада учратилмайди. Асар басмала билан бошланган бўлсада, ҳамду сано ва салавот ва дурудлар учрамайди. Балки аллома ўз сўзини Аллоҳ таолога муножотдан бошлаган.

Рисоланинг ушбу қисқа муқаддимасидан сўнг ҳикматлар мавзуларга ва фаслларга ажратилмаган тарзда, бирин-кетин келтириб ўтилади. Асарда жами 291 та ҳикмат келтириб ўтилган бўлиб, ушбу ҳикматлар биринчиси қуйидаги ҳикматдан бошланган:

السُّنَّةُ مِنْهَا جِي وَمِنْهَا أَجِي

“Суннат менинг йўлимдир, мен ундан келиб чиқаман”.

Ушбу ҳикмат билан Замахшарий ўзининг ҳаёт йўлида тутган асосий мезон Пайғамбар Муҳаммад а.с.нинг суннатлари – кўрсатмалари, одатлари ва ҳаёт тарзлари эканини, барча воқеъликларга ана шу мезондан келиб чиқиб муносабатда бўлишини маълум қилмоқда.

Юқорида айтиб ўтилганидек, “Навобиғ ал-калим” асари мавзуларга кўра таснифланмаган. Лекин ундаги ҳикматларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб, шартли равишда қуйидаги ўн та мавзуга таснифлаш мумкин:

1. Динга содиқ қолишга, яхши амаллар қилишга ундаш. Бу мавзуда 40 та ҳикмат зикр қилинган.
2. Ёўзал ахлоқ мадҳи. Бу мавзуда 20 та ҳикмат зикр қилинган.

⁶ Абдулқодир ибн Умар ал-Бағдодий. Хизанатул адаб ва луббу лубабу лисанул араб. Қоҳира: Мактабатул Хонажи. 6-жуз. –Б.462.

⁷

3. Турли панд-насихатлар. Бу мавзуда 30 та ҳикмат зикр қилинган.
4. Илмнинг фазилати ва олимларнинг даражаси. Бу мавзуда 12 та ҳикмат зикр қилинган.
5. Подшоҳ, амир ва вазирларнинг ҳолати ҳақида. Бу мавзуда 12 та ҳикмат зикр қилинган.
6. Дунё ва унинг ҳолати ҳақида. Бу мавзуда 5 та ҳикмат зикр қилинган.
7. Охират ва унинг ҳолати ҳақида. Бу мавзуда 5 та ҳикмат зикр қилинган.
8. Инсонлардан шикоят ҳақида. Бу мавзуда 5 та ҳикмат зикр қилинган.
9. Фикҳдаги Абу Ҳанифа мазҳабиға, ақидада мўтазила тоифасига мақтов. Бу мавзуда 3 та ҳикмат зикр қилинган.

10. Турли масалалар. Бу мавзуда 150 та ҳикмат зикр қилинган.

Ушбу мавзуларнинг хилма-хиллиги ва долзарблигидан асарнинг аҳамиятини, муаллифнинг серқирралигини билиш мумкин. Қолаверса, унда келтирилган ҳикматларнинг қисқа иборалар билан улкан маъноларни ифодалаши – муаллифнинг илмий, луғавий ва стилистик маҳоратини тўла намоён қилган.

“Навобиг ал-калим” асарининг қўлёзмаларидан бир нусхаси Бағдодда Ирок Миллий музейида (563-рақамда), ундан ташқари Берлинда (8676), Лейденда (891 ва 92-рақамларда) ҳам сақланади. Асар Мустафо Исомуддин томонидан туркчага ҳам таржима қилиниб, 1283 ҳижрий йилда Истамбулда нашр этилган.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

“Навобиг ал-калим” асарига кўплаб олимлар томонидан шарҳлар битилган бўлиб, шарҳларнинг кўплигидан ушбу асар илм ахллари ўртасида нечоғли аҳамият касб этганини билишимиз мумкин. Жумладан, машҳур аллома Саъдуддин Масъуд ибн Умар ат-Тафтазонийнинг (вафоти 792 ҳижрий йил) “Ан-Ниам ас-савабиғ фи шарҳ Ан-Навобиг” асари эътиборга моликдир. Мазкур шарҳнинг илк марта 1286 ҳижрий йилда Қоҳирада чоп этилган бўлса, ҳижрий 1439 йил (милодий 2018 йил)да Доктор Ҳамза Бакрийнинг тадқиқи остида Истанбулда қайта нашр этилди.

ҲОДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Камол Жабрий Абҳарий. Аз-Замахшарий: сийратуҳу, осоруху, мазҳубухун наҳвий. Уммон: Дорул жинан нашри. Биринчи нашр. 2014 й. –Б. 413.
2. Карл Броклеман. Тарихул адабил арабий (араб тилига доктор Абдулжалил Ал-Фижор таржима қилган). –Қоҳира: Дорул маориф. 5-жуз. –Б.1975.
3. Маҳмуд Замахшарий. Асасул балоға. Байрут: Дорул кутубил илмий. Ҳижрий 1419 йил.
4. Маҳмуд Замахшарий. Рабийъ ал-аброр ва нусусил ахёр. Байрут: Муассасатул аълабий. Ҳижрий 1412 йил.
5. Маҳмуд Замахшарий. Атвокуз заҳаб фил маваиз вал-хутаб. Қоҳира: Дорул фазила. –Б. 202.
6. Саъдуддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний. Ан-Ниам ас-савабиғ фи шарҳи Ан-Навобиг. Истанбул: Дорул лубоб. Биринчи нашр. 2018 й. –Б. 504.

7. Хайруддин ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Зиркли. Ал-аълам. Байрут: Дорул илм лил-малайин. 15-нашр. 2002 йил.
8. Исмоил ибн Муҳаммад Амин Бағдодий. Ийзоҳул макнун физ-зайли ала кашфуз-зунун. Байрут: Дору ихё ат-туросил арабий. 1951 й.
9. Жалолиддин Абдурахмон Ас-Суютий. Буғятул вуот фи табақот ал-луғавиййин ван-нуҳот. Байрут: мактабатул асрийя.
10. Исломов З. М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддаматул-адаб” асаридаги туркий феъллар таҳлили: Филол. фан. ном. дис... автореф. –Т: Тошкент Давлат Университети (ЎЗМУ), 1993.

